

В. А. Буднік (*Брэст, Рэспубліка Беларусь*)

V. A. Budnik (*Brest, Republic of Belarus*)

УДК 82.09: 821.161.3

АРХЕТЫП МАЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ (НА ПРЫКЛАДЗЕ РАМАНА І. ПТАШНІКАВА “АЛІМПІЯДА”)

Анатацыя. Артыкул прысвечаны выяўленню архетыпу маці ў беларускай літаратуры другой паловы XX ст. (на прыкладзе рамана І. Пташнікава Алімпіяда”). Абапіраючыся на архетыпічную тэорыю К.-Г. Юнга, аўтар адзначае, што архетыпічнае напаўненне жаночых вобразаў большасці твораў І. Пташнікава прадстаўлена разнастайнай палітрай пераасэнсаваных універсальных і этнакультурных першавобразаў: маці (Радзімы-Жанчыны, Радзімы-Прыроды, Маці-Зямлі).

Мэтай даследавання з’яўляецца выяўленне архетыпага вобраза маці ў рамане І. Пташнікава “Алімпіяда”. Аналіз з’яўляецца актуальным, бо даследаванне дазволіць больш дакладна акрэсліць ідэйна-эстэтычную значнасць творчай спадчыны пісьменніка ў беларускай нацыякультурнай прасторы і выкарыстаць атрыманыя вынікі ў адукацыйным працэсе.

Ключавыя словы: архетыпы, К.-Г. Юнг, рэпрэзентацыя, архетыпы жаночых вобразаў, жаночыя персанажы, архетыпавыя вобразы, паэтыка.

THE ARCHETYPE OF THE MOTHER IN THE BELARUSIAN PICTURE OF THE WORLD (ON THE EXAMPLE OF THE NOVEL "OLYMPIAD" BY I. PTASHNIKOV)

Annotation. The article is devoted to revealing the archetype of the mother in the Belarusian literature of the second half of the twentieth century. (for example I. Ptashnikov's novel *The Olympiada*). Based on the archetypal theory of K. Jung, the author notes that the archetypal content of female images in most of the writer's works is represented by a diverse palette of reinterpreted universal and ethnocultural prototypes: mother (Motherland-Woman, Motherland-Nature, Mother-Earth).

The aim of the research is to reveal the archetypal image of the mother in I. Ptashnikov's novel *"Olympiada"*. The analysis is relevant because the research will allow to study the creative writer's heritage in more detail and to use the obtained results in the educational process.

Key words: archetypes, Carl Jung, representation of archetypes in female images, female characters, archetypal images, Belarusian literary heritage of the XIX century.

Тэрмін *архетып* у энцыклапедычным значэнні выражае (ад грэч. *arche* – пачатак і *typos* – вобраз) агульначалавечы першавобраз, персанаж, што паслядоўна пераўтвараецца ў міфах, літаратуры і індывідуальным мысленні; спосаб сувязі вобразаў, што пераходзяць з пакалення ў пакаленне» [3, с. 9].

Першапачынальнамі ідэі архетыпу яшчэ ў старажытным мастацтве з'яўляюцца Платон і Аўгустін. Пазней гэты тэрмін сустракаецца ў працах і творах нямецкіх рамантыкаў у пачатку XIX ст. Але сапраўднае жыццё тэрмін “архетып” атрымаў у розных сферах ведаў (філасофіі, псіхалогіі, культуралогіі, літаратуразнаўстве) дзякуючы працам швейцарскага псіхолага Карла-Густава Юнга (1875–1961).

Згодна з тэорыяй К.-Г.Юнга, мадэлі чалавечага вопыту закадзіраваны па генетычнай лініі і пераходзяць з пакалення ў пакаленне. Гэта значыць, што тоесныя архетыпавыя матывы і вобразы сустракаюцца і ў няроднасных культурах і сферах мастацтва. К.-Г. Юнг разумеў архетып як агульначалавечы вобраз. Архетыпы ёсць у падсвядомасці чалавека незалежна ад яго нацыянальнасці, адукаванасці або густаў.

Пісьменнікі, паводле К.-Г. Юнга, не толькі носяць у сабе гэтыя вобразы, але і здольныя іх рэпрадуцыраваць, пры гэтым рэпрадукцыя не з'яўляецца простаай копіяй, а напаяняецца сучасным кантэкстам. У паняцце *архетып* К.-Г. Юнг уключаў не толькі вобразы міфалагічных герояў, але і агульначалавечыя сімвалы – агонь, неба, вада, дом, хлеб, маці і іншыя.

У 90-я гады XX ст. да паняцця *архетып* пачалі звяртацца і беларускія даследчыкі. Так, літаратуразнавец Уладзімір Мархель даў сваё азначэнне паняцця: “Архетып – гэта амаль нязменная непарушаная зададзенасць, якая ўступае ў рэалізацыю на мяжы інтуітыўнай падказкі і ва ўсякай дзейнасці чалавека, у тым ліку і ў мастацкай творчасці, выконвае ахоўную ролю, прытым на ўзроўні родавага інстынкту самазахавання” [2, с. 12].

Да найбольш старажытных архетыпаў належаць: душа, мудрэц, Маці-Зямля, герой-асілак, дэман і іншыя. Правобраз Маці-Радзімы таксама лічыцца старажытным. Беларускія паэты і празаікі XX – пачатку XXI стст. вельмі часта звяртаюцца да фальклору, гісторыі беларускага народа з мэтай знайсці тлумачэнне сённяшняму дню і прадбачыць будучую карціну жыцця праз аднаўленне архетыпаў беларускага нацыянальнага свету. Ствараючы адпаведныя правобразы, пісьменнікі адлюстроўваюць у сваёй творчасці гісторыю беларускага селяніна, успамінаючы ўсё забытае, назапашанае папярэднімі пакаленнямі. У беларускай літаратуры вельмі распаўсюджаным, частаўжывальным сімвалам увасаблення нацыянальнай гісторыі, спадчыны, нацыянальнага менталітэту з'яўляецца архетыпавы вобраз Маці-Радзімы.

Канцэптuallyна-сэнсавае напаяненне жаночых вобразаў у мастацкай літаратуры нярэдка з'яўляецца індикатарам, адметнасцю светапогляду пісьменніка. Тыпалогія мастацка-літаратурных жаночых вобразаў, як правіла, характарызуе структуру грамадства і ўказвае, якое месца ў сучасным аўтару свеце займае жанчына. *Архетып маці* застаецца адным з асноўных у літаратуры і мастацтве. Ён мае шырокае, традыцыйна гуманістычнае ўніверсальна-сэнсавае напаяненне. У славянскіх літаратурах гэты архетып з'яўляецца ўвасабленнем жыцця, яго нараджэння і захавання. Жанчына ў славянскім фальклору і літаратуры – гэта захавальніца сям'і, роду, увасабленне жыццядайнасці, трывушчасці.

У беларускай духоўна-мастацкай прасторы другой паловы XX стагоддзя архетып *маці* – адзін з самых ёмістых. Ён паядноўвае тыпалагічныя рысы пяшчотнай і нястомнай матулі-працаўніцы, жанчыны-патрыёткі, на долю якой выпала змаганне супраць фашыстаў за волю роднай зямлі, за захаванне дзяцей і сям'і ў суровы час акупацыі.

У беларускай літаратуры ў драматычнай велічы прадстаўлены высокамастацкія вобразы трывушчых жанчын-удоў, салдатак, чые мужы, гаспадары, каханья загінулі на вайне, ці былі рэпрэсаваны яшчэ ў даваенны час. Працай, каханнем, любоўю, самаахвярнасцю беларускіх жанчын неаднойчы ў гісторыі адраджалася жыццё на нашай зямлі. І як гэта часта бывае, у сітуацыі жыццёвай хісткасці, небяспекі жанчына-працаўніца бярэ на сябе адказнасць выратавання іншых. Вобраз і лёс беларускай жанчыны знаходзіць шматаспектнае ўвасабленне ў нашай літаратуры.

Да архетыпу *маці* часта звяртаюцца многія беларускія празаікі.

Так, вобраз велічнай жанчыны-маці вельмі адметна намалюваны ў апавяданні “*Маці*” (1957) Янкі Брыля, у якім празаік раскрывае сціплую і ў той жа час мужную беларускую жанчыну-маці, якая шмат гора і пакут перанесла на сваім вяку.

У творчасці Васіля Быкава вобраз жанчыны-маці, патрыёткі і проста чулага, справядлівага чалавека адлюстраваны ў асобе галоўнай гераіні аповесці “*Знак бяды*” (1982) Сцепаніды, прататыпам якой стала маці самога пісьменніка. У гэтым вобразе В. Быкаў увасобіў лепшыя рысы беларускай жанчыны: працавітасць, сумленнасць, душэўнасць, сілу і нязломнасць чалавечага духу, высокую чалавечую годнасць, а яшчэ гатоўнасць да самаахвярнасці.

Адметнае месца ў шэрагу выдатных творцаў нацыянальнай беларускай прозы, стваральнікаў высокамастацкіх жаночых вобразаў, у тым ліку маці-працаўніцы і ахавальніцы жыцця, займае І. Пташнікаў.

Цікавым і прынцыпова важным у творчасці пісьменніка з’яўляецца вобраз Грасільды ў аповесці “*Лонва*” (1965). Сам пісьменнік у гэтым тыповым і адначасова велічным жаночым вобразе зафіксаваў мастацкае спасціжэнне духоўных вытокаў жыццястойкасці беларускага народа. Гераіня твора засталася адна, многа гора вынесла за вайну, страціўшы сям’ю і дзяцей, гэтая добрая беларуская жанчына. Але асабістае гора, цяжкасці і пакуты, што выпалі на яе долю, не прыглушылі шчырасці і павагі да людзей, дабрыні яе сэрца, спагадлівасці.

Вобраз Насты, яшчэ адной пташнікаўскай гераіні з аповесці “*Тартак*” (1967), таксама бачыцца сімвалічным увасабленнем жанчыны-маці, якая, ахвяруючы сабой, ратуе дзяцей – самае дарагое, што ў яе ёсць. У сваім мацярынскім клопаце, хваляванні пра лёс, пра жыццё дзяцей Наста да апошняй хвініны застаецца па-жаночаму высакароднай. І апошнія думкі Насты – таксама пра дзяцей. Яна прадстае сапраўднай Маці: параненая, гераіня з апошніх сіл трымаецца і намагаецца ісці. Яе шлях – да дзяцей. Для яе дзеці – гэта яе мары, будучыня, сэнс і працяг жыцця. Гэты жаночы вобраз – адзін са шматлікіх у беларускай літаратуры прыкладаў самаахвярнасці, мацярынскага подзвігу.

Вобраз жанчыны-маці, самаадданай працаўніцы пісьменнік удала паказаў у апавяданні “*Тры пуды жыта*” (1998). Гэта вобраз Александрыны – жанчыны-маці, у якой важнай рысай характару з’яўляецца ўнутраная стойкасць. Гераіня надзелена пачуццём высокай духоўнасці, якая спалучаецца з бескарысліваасцю. Праз гэты вобраз пісьменнік стварае ўнікальную канцэпцыю жаночкасці, маральнасці, сумленнай адказнасці перад мінулым і будучым. У гэтым вобразе, на наш погляд, адлюстравана ўяўленне пісьменніка аб ролі жанчыны ў беларускім свеце, аб жаночым ідэале.

Раман І. Пташнікава “*Алімпіяда*” (1984) з’яўляецца цэнтральным у творчай спадчыне аўтара. На высокім ідэйна-мастацкім узроўні ствараецца вобраз

галоўнай гераіні – *Алімпіяды Падаляк*. Гэтая пташнікаўская гераіня стала яшчэ адным важным вобразам-архетыпам жанчыны і маці ў беларускай літаратуры 2-ой паловы ХХ ст. Яна – ратавальніца, ахоўніца жыцця і нястомная працаўніца. Аўтар акцэнтуюе ўвагу на духоўным свеце гераіні, на яе прыроджанай душэўнай мудрасці, на ўменні прымірыцца з абставінамі і застацца годнай.

Пісьменнік рэалістычна, псіхалагічна-дакладна ўзнаўляе напружанае, бязмерна цяжкае жыццё беларускай калгаснай вёскі 60-х гадоў ХХ стагоддзя і стварае шэраг пераканаўчых жаночых вобразаў-тыпаў.

Асноўныя сюжэтныя падзеі ў рамане разгортваюцца ў шасцідзiesiąтыя гады ХХ ст., на што ўказвае падзагалавак гэтага твора – “воблакі шасцідзiesiąтых”.

У кожны час па-розаму і розны ціск церпіць чалавек з боку абставін, а ў ваенныя часы ён найбольш жорсткі на духоўныя асновы чалавека, на яго душу. У першыя пасляваенныя гады голад, страшэнная праца фізічна губілі чалавека. А ўжо ў шасцідзiesiąтыя, хоць напор абставін менш прыкметны, але ўсё роўна глабальны. Устойлівасць чалавека – фізічная і духоўная – значна знізілася. Выпрабаванне гадоў акупацыі, першыя пасляваенныя галодныя гады не прайшлі бяследна. Гэты час вызначаецца складанасцю: характэрна тэндэнцыя да негатыўна-застойных з’яў, а для вёскі гэты час увогуле быў асабліва разбуральны. Атмасфера духоўнай няпэўнасці, няўстойлівасці, разорваных чалавечыя лёсы, драматызм жыцця наогул узніклі не самі сабою. Іх выток – у больш далёкіх часах, пазначаных глыбокім узрушэннем ваеннага ліхалецця і выпрабаваннямі мала чым лягчэйшых першых пасляваенных гадоў. У рамане няма разгорнутых карцін жыцця першых пасляваенных гадоў. Ёсць асобныя фрагменты-ўспаміны тых, хто перажыў той час. Такі наратыўны прыём рэтраспектыўных успамінаў бачыцца сёння актуальным, бо многія творы пісьменніка пабудаваны менавіта такім чынам і адлюстраваныя падзеі псіхалагічна тонка перадаюць стан асобы героя. І. Пташнікаў спецыяльна падкрэслівае, што паздее адбываюцца ў 60-я гады. Узяты практычна адзін беларускі калгас, з яго штодзённымі праблемамі і цяжкай працай людзей. Але ў рамане бачыцца адчуванне вялікага жыцця раёна, рэспублікі, народа і краіны пасляваенных гадоў.

Вобраз галоўнай гераіні рамана – *Алімпіяды Падаляк* арганізуе ўсю вобразную сістэму ў творы, у ім у вялікай ступені выяўлены адносіны аўтара да жыцця, да навакольнага свету.

Пры стварэнні вобраза галоўнай гераіні, жанчыны-маці, І. Пташнікаў абапіраўся на аўтабіяграфічны вопыт. Вядома, што ў рамане “*Алімпіяда*” пісьменнік увасобіў лёс роднай маці, якой у той час ужо не было. На сустрэчах з чытачамі І. Пташнікаў успамінаў, як у красавіку 43-га года маці на тры дні знікла з дому, бо даведалася, што ў далёкай вёсцы, больш за трыццаць кіламетраў ад роднага Задроздзя, гінуць каровы. Яна, юная жанчына, прайшла семдзiesiąт кіламетраў, каб здабыць сваім дзецям карову. Два дні крок за крокам, упрошваючы, падштурхоўваючы, плачучы, праклінаючы і спадзеючыся, вяла яна карміцельку да дому. Дасягнуўшы мэты, дайшоўшы да пагорка роднай вёскі, маці і карова знясілена ўпалі пад красавіцкім сонцам. Гэтыя ўспаміны пісьменніка аб трывушчасці роднай матулі выяўляюць яго творчую пазіцыю. Аўтар прызнаваўся, што прататыпам галоўнай гераіні стала яго маці. У асаблівай увазе І. Пташнікава да жанчыны-працаўніцы, сціплай, спакойнай, цяроўнай, чулай, бачыцца сцвярджэнне жыццятворнага пачатку ў лёсе беларускі.

Рэцыпіент разам з аўтарам захапляюцца лёсам галоўнай гераіні рамана “Алімпіяда”. Асноўныя сюжэтныя падзеі твора адбываюцца ў першыя пасляваенныя дзесяцігоддзі. Аднак вайна ўсё яшчэ жыве ў памяці і свядомасці герояў, жыхароў старэйшага пакалення, беларускіх вяскоўцаў. Пасталенне галоўнай гераіні Алімпіяды адбывалася ў драматычны ваенны і пасляваенны час. Яна згадвае кароткае шчасце сямейнага жыцця, нараджэнне сына Міфодзі і дачкі Тані, заўчасную смерць мужа Мікалая. Усё жыццё Улімы – цяжкая, непасільная праца ў калгасе, на ферме.

У асноўнай сюжэтнай лініі І. Пташнікаў адлюстроўвае якраз той перыяд жыцця гераіні, калі яна, ужо не маладая, спрацаваная за жыццё, адчула, што “дажывае”. Алімпіяда вельмі часта ў думках звяртаецца да мінулага. Праз увесь раман рэтраспектыўным планам праходзіць жыццё гераіні. Ствараючы вобраз Алімпіяды, аўтар засяроджваецца на самым важным, галоўным, тым, што вызначае мэту і сэнс існавання чалавека на свеце. Даваеннае жыццё паказана сцісла, ваеннае ліхалецце – праз нешматлікія, але памятныя драматычныя эпізоды, праз спробы ўратаваць параненых чырвонаармейцаў.

Для разумення характару гераіні эпізоды ваенных падзей маюць важнае значэнне. Алімпіяда і яе муж Мікалай ратуюць двух параненых лётчыкаў. Яны нават думкі не дапускаюць, што можна пакінуць байцоў без дапамогі. Ратуючы чырвонаармейцаў, яны не думалі пра небяспеку, што гэта магло б скончыцца трагічна для ўсёй сям’і. Для Алімпіяды бездапаможныя байцы – нібы яе дзеці. Схаваўшы іх у лесе, і потым, робячы ім перавязкі, гераіня зусім не думала аб сабе. Без ваганняў, яна спакойна і прывычна ўзялася выходжваць чырвонаармейцаў. Калі смяртэльная небяспека навісла над гераіняй, яна адкідвае ўсялякую дыпламатыю, спакойна і смела глядзіць у вочы здрадніку Кукаеву. Нягледзячы на пагрозу сваёй сям’і, Алімпіяда рызыкуе і застаецца чалавекам – чулым, спагадлівым і сумленным.

Нельга не пагадзіцца з меркаваннем С.А. Андраюка, што вобраз Алімпіяды Падаляк у найбольшай меры раскрывае аўтарскае стаўленне да жыцця, “выпраменьвае тое маральнае цяпло, якім сагрэта ўся эмацыянальная атмасфера ў рамане” [1, с. 434]. Думаецца, ідэйнай устаноўкай твора прадвызначана тое, што гераіня выступае скразным вобразам, які звязвае мінулае і сучаснасць, яе адносіны да іншых герояў абумоўліваюць аўтарскую маральна-этычную ацэнку апошніх. Так, “калі іншыя вобразы пададзены ва ўсёй іх складанасці і супярэчнасці, з падкрэсліваннем, магчыма, дзесьці і свядомым, негатыўных момантаў у іх паводзінах, узаемадчыннях, учынках, а найбольш у выказваннях, то Алімпіяда пазбаўлена гэтага поўнасцю. У ёй засяроджаны ў асабліва сканцэнтраваным выглядзе і ў форме надзвычай чыстай і непасрэднай духоўныя якасці, уласцівыя характару народнаму ў яго ідэальным увасабленні” [1, с. 468]. Крытыка своечасова звярнула ўвагу на аўтабіяграфічную аснову і зазначыла, што пісьменнік ідэалізуе вобраз маці, а гэта заканамерная псіхалагічная з’ява. Думаецца, пісьменнік мэтанакіравана звяртаецца да эстэтычнай стратэгіі, якая дазваляе засяродзіць увагу на маральным змесце падзей у акаляючай рэчаіснасці.

На прыкладзе Алімпіяды аўтар стварыў вобраз самаахвярнай жанчыны, маці, працаўніцы, абмалёўваючы яе ў паўсядзённай нястомнасці, у сямейных адносінах, сапраўднай духоўнай годнасці і маральнай прывабнасці. У вобразе Алімпіяды ўвасоблены архетыпавы для беларускай сацыякультурнай прасторы тып маці-сялянкі.

Як бачым, Іван Пташнікаў дынамічна спалучае розныя апавядальныя стратэгіі: стварае шматгеройны раман, але пры гэтым вылучае вобраз галоўнай гераіні, праз суб'ектыўна афарбаваную інтэрпрэтацыю рэчаіснасці, дзе дамінуе не столькі паказ падзей, колькі ўвага да духоўнага свету асобы, рэпрэзентуе шырокаахопны малюнак часу. Мастак слова звяртаецца да паглыбленага псіхалагізму, ужывае тыпізацыю, выкарыстоўвае прыёмы лірычнага пісьма для шматграннага паказу грамадскай атмасферы.

Такім чынам, архетыпу *маці* ў беларускай кніжнай культуры ўласцівы наступныя рысы вясковай жанчыны-маці: у мірны час – разважлівай дарадчыцы і клапатлівай гаспадыні, захавальніцы хатняга цяпла і ўтульнасці, роднай мовы і культуры; у ваенны час – справядлівай і міласэрнай, самаахвярнай, цяроўнай і спакутаванай ад гора і перажыванняў гераіні.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Андраюк, С. Чалавек на зямлі. Нарыс творчасці Івана Пташнікава / С. Андраюк // А жыццё – вышэй за ўсё : выбранае : літ.-крыт. арт. ; нарыс творчасці / С. Андраюк ; прадм. А. Рагулі. – Мінск, 1992. – С. 267–490.
2. Мархель, У. Прысутнасць былога : нарысы, артыкулы, эсэ / У. Мархель. – Мінск : Беларус. навука, 1997. 192 с.
3. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. М. : Советская энциклопедия, 1992. Т. 2. – 719 с.
4. 1. Пташнікаў, І. Збор твораў. У 4 т. Т.4 Раман. – Мн.: Маст. літ., 1992.– 575 с.

Ю. Н. Чагайда (г. Брест, Республика Беларусь)
YU. N. Chahida (Brest, Republic of Belarus)

УДК 811.161.3-26:821.161.3.09

«СВОИ» и «ЧУЖИЕ» В ВОЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ В. БЫКОВА и Б. ВАСИЛЬЕВА

Аннотация. Статья посвящена исследованию системных содержательных характеристик персонажа, которые мотивируют наличие или отсутствие у героя художественного текста определенных поведенческих качеств. В своей работе мы рассматриваем когнитивный план «свой – чужой» на материале произведений В. Быкова и Б. Васильева. Выделение данного когнитивного плана позволяет нам выявить в художественном произведении языковые феномены, которые задают содержание языкового портрета персонажа.

Ключевые слова: язык художественного произведения, когнитивный план, номинация, оценочность, персонаж.